100 PARAULES EBRENQUES

AGAFADES AL VOL

Teresa Tort Videllet



de cent en cent

Cossetània Edicions

• Col·lecció De Cent en Cent – 56 •

100 paraules ebrenques
Agafades al vol

Teresa Tort Videllet

Cossetània EDICIONS

Primera edició: octubre del 2019

© del text: Teresa Tort Videllet
© de les il·lustracions: Laura Borràs Dalmau

© de l'edició:
9 Grup Editorial
Cossetània Edicions
C/ de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 60 25 91
cossetania@cossetania.com
www.cossetania.com

Disseny i composició: 3 × Tres

Impressió: Romanyà Valls, SA

ISBN: 978-84-9034-870-3

DL T 908-2019

ÍNDEX

Pròleg, *per Immaculada Cerdà* 5
Breu preàmbul 7

La comunitat 9

1. Fardatxo 10
2. Ataüllar 12
3. Oratge 14
4. Calcigar 16
5. Rabosa 19
6. Atzembla 21
7. Rufarda 23
8. Contribució 25
9. Nàixer 27
10. Poalada 29
11. Arruixar 31
12. Barandat 33
13. Llepolies 35
14. Gatzoneta 37
15. Miquetaines 39

Els aprenents 41

16. Melitxa 42
17. Atzanada 44
18. Xereca 46
19. Empapussar 48
20. Sapastre 50
21. Barral 52
22. Goig 54
23. Saó 56
24. Post 58
25. Espurna 60
26. Raïls 62

La riquesa lèxica 65
27. Xeic 66
28. Espetència 68
29. Botja 70
30. Aliaclà 72
31. Solsir 74
32. Botana 76
33. Penar 78
34. Somorda 80
35. Llacor 82
36. Esparpillar 84
37. Natros 86
38. Bajoques 88
39. Consonar 90
40. Galotxa 92
41. Fato 94
42. Moll 96
43. Coralet 98
44. Xona 100
45. Guinyot 102
L'objecte d'estudi 105
46. Rebombori 106
47. Catxel 108
48. Galatxo 110
49. Llord 112
50. Sofratge 114
51. Catipén 116
52. Borraines 118
53. Sansa 120
54. Primalet 122
55. Pollanc 124
56. Prou 126
57. Sorollam 128
58. Ensomiar 130
59. Provessó 132
60. Foguerill 134
61. Cascàries 136
62. Osque! 138
63. Adés 140
64. Piule 142
65. Ajocar-se 144

66. Carrau 146
67. Escuranda 148
68. Basquet 150
69. Platxa 152

L'emoció estètica 155

70. Noviluni 156
71. Malmirrosa 158
72. Gínjol 160
73. Tracalet 162
74. Papaterra 164
75. Bufats 166
76. Acampar 168
77. Xalar 170
78. Menejar 171
79. Torbar 173
80. Estalzí 175
81. Saragatona 177
82. Arítjol 179
83. Samaruc 181
84. Gambalatxo 183

Els records 185

85. Enjullar 186
86. Mandongo 188
87. Eixamorar 190
88. Espitller 192
89. Pitoia 194
90. Catxap 196
91. Cadup 198
92. Llicsons 200
93. Giripigues 202
94. Alfàbiga 204
95. Gambosins 206
96. Abrigalls 208
97. Tau 210
98. Gallinassa 212
99. Coc 214
100. Alada 216

Referències 219

Als que estimen les paraules

PRÒLEG

L'expressió «agafada al vol» té un punt d'improvisació, de rapidesa i reflex mentals, però és també —i això defineix molt bé Teresa Tort— l'escolta activa: parar l'orella.

Em feu molt de goig que Teresa em demanara que li escriguera el pròleg del seu llibre perquè em fa il·lusió tot allò que m'arriba d'ella: reflexions curtes i emotives al voltant de la llengua que ens uneix, però també de la societat que retrata, la que fem i la que férem. Agafada al vol, cada paraula permet un estudi breu de la nostra història lingüística, de la variació i dels usos.

Ebrenca al Garraf, sovint ens confessa l'estranyesa amb què encara sorprenen els mots catalans que no són de la variant central. Com a valenciana, no puc sinó donar-li la raó en aquella sensació de saber que en la relació un dels dos estima més.

Vaig assistir al procés de creació de la primera paraula del llibre: *fardatxo*. Teresa assistia a unes jornades a València que havia organitzat jo i que clogueren amb una passejada per la València modernista. La primera parada fou la Casa dels Dracs. En la façana apareixen els rèptils que donen nom a la casa: uns fardatxos. Em retornà l'amabilitat que tinguí amb ella en forma d'entrada al seu blog. Mai no m'havien donat les gràcies de forma tan agradable i instructiva!

Les expressions que trobareu al llibre segueixen un esquema de treball que, tot i sabut, t'enganxa sempre. Una anècdota, un viatge, una olor, un record… trau al present una expressió viva que ella analitza quant a l'extensió, els matisos i la presència en els diccionaris. Massa sovint poc present en el DIEC2, tot i que ja el recollia el DCVB i ara ho fa el DNV.

Trobareu a cada entrada un glop de saviesa i d'humanitat. La presència humana sempre hi és present: les amigues, la família, les com-

panyes…, presències femenines molt sovint al voltant d'una taula que parlen sense ser conscients de la mirada astuta amb què Teresa les escolta. Conscientment, parant atenció.

Al primer bloc de les sis categories del llibre, a més de *fardatxo*, altres mots com *oratge*, *rabosa* o *poalada* li permeten reflexionar sobre la comunitat que bastim. Amb *barandat*, que agafa al vol en un espectacle de Pep Gimeno, *Botifarra*, recupera una de les paraules fonamentals, no per la importància, sinó per venir dels fonaments, del substrat.

El segon bloc, els aprenents, està dedicat als nouvinguts a la nostra llengua. Reflexions com en *post*, al voltant de la riquesa de la diversitat lingüística, o en *saó*, una de els paraules que més apreciem els valencians, que fa pensar en l'estima cap a la llengua comuna.

La riquesa lèxica de la nostra llengua s'amaga darrere de *botja*, *llacor*, *somorda*, *bajoques* o *natros*. Aquesta última, una reflexió valenta sobre les paraules amb geolocalitzador incorporat i la mesura amb què hem d'usar-les.

El quart bloc, l'objecte d'estudi, és l'apartat més lingüístic, amb reflexions al si de la llengua més que al voltant de la llengua. Per què disposem de paraules per a definir una part del cos com ara *sofratge* i altres llengües, no? També les semblances entre llengües llunyanes com el català i el xinés en *prou* i fenòmens com la dissimilació i l'analogia per explicar la variació de *provessó*.

Els blocs finals remeten a l'emoció estètica i als records. En el primer, són els mots qui suggereixen imatges, colors i olors; o potser és a l'inrevés. Com en el cas d'*estalzí* i el negre, o la lluita per salvar una espècie endèmica com en *samaruc* i l'evident analogia amb la nostra llengua.

El llibre acaba amb els records. El territori de l'enyor, com en el cas *eixamorar* i la bellesa desconeguda de les paraules que relaten accions quotidianes. I per acabar, amb la fragilitat aparent dels insectes, la gràcil formiga voladora, *alada*, esdevé un símbol de perseverança i coratge.

Tot un viatge per la nostra terra, la nostra llengua, un tribut als qui la parlem, als qui ens l'ensenyen, amb l'esperança que una reflexió sobre ella afavorirà la transmissió a la pròxima generació.

Immaculada Cerdà Sanchis

BREU PREÀMBUL

Les cent paraules que apareixen en aquest llibre han estat triades entre les més de dues-centes que he anat recopilant al llarg de més de cinc anys —del 2013 a començaments del 2018— al blog «Agafada al vol. Som les paraules que diem», registrat dins del canal de blogs de *Més VilaWeb*.

El model de llengua que he utilitzat en aquests textos correspon a l'estàndard formal, tot i utilitzar moltes particularitats lèxiques i morfològiques del dialecte tortosí. L'objectiu que m'ha mogut a usar aquesta varietat en llengua escrita ha estat assajar de visibilitzar una part de la variació lingüística que caracteritza el meu dialecte en un entorn de més formalitat que en el dels usos col·loquials, seguint les noves orientacions de la *Gramàtica de la llengua catalana*.

A part d'això, he escrit uns quants agraïments perquè tot el que fem ve d'un impuls. En aquest sentit, tinc la impressió que sense la difusió que Eugeni S. Reig va fer dels apunts del meu blog en el butlletí electrònic *InfoMigjorn* fins al 2015 no hagués arreplegat una collita tan abundant de comentaris i de visites, sobretot de part de lectors del País Valencià. De la mateixa manera, els continuadors de l'edició d'aquesta publicació des d'aleshores fins a avui dia han mantingut l'interès a destacar-hi les meues paraules agafades al vol, cosa que em fa molta il·lusió cada vegada que passa. A més, estic esvanida del pròleg que ha escrit Immaculada Cerdà, perquè hi explicita la força del vincle que ens lliga; l'amor per la llengua compartida. I sento igualment com un privilegi mostrar-vos en aquestes pàgines tres il·lustracions de Laura Borràs Dalmau, que des del començament de tot m'ha permès publicar altres imatges seues en el blog.

Acabo amb el reconeixement més sincer als informants —dels més pròxims i assidus als més ocasionals— que han eixamenat les paraules que he caçat al seu voltant. Gràcies per la inspiració.

L'autora

LA COMUNITAT

No som un quadre,
sinó un collage:
imatge de fragments multicolors,
trossets de tipografies diverses
retallades per l'atzar.

Una obra d'autor anònim
que s'ha engrandit a batzegades,
amb racons inconnexos
per traves ineluctables.

De lluny, fem goig.
Requerim empara, de prop.

01 / 100

FARDATXO

5 DE MARÇ DE 2014

En siguem conscients o no, en parlem o no, ens cride l'atenció o ho ignorem amb sornegueria, les llengües ens ajunten o ens allunyen com poques coses al món. Ens ajunten perquè són un potent marcador grupal i un actiu cultural d'incalculable valor emocional i patrimonial; el resultat d'un procés de creació i transmissió col·lectiva únic. Per contra, ens allunyen en un context de fricció, de conflicte d'interessos o d'exercici de prepotència dels uns damunt dels altres.

València és una urbs que he descobert fa molt poc temps. Aquest estiu la vaig visitar per primera vegada, tot i que he viscut anys i anys a només un parell d'hores de distància en cotxe. Aquesta ciutat ens ha obert de nou les portes aquesta setmana en un escenari de reflexió per a promotors de les llengües perifèriques de l'Estat; un espai d'intercanvi d'entusiasmes, d'apostes engrescadores i de complicitats humanes. I de la mà dels amfitrions de Normalització Lingüística, alguns de nosaltres hem viscut experiències iniciàtiques: la primera mascletada a la plaça de l'Ajuntament plena com un ou i una impagable visita guiada per la ruta modernista del cap i casal.

Pel periple urbà, la nostra conductora experta, del club de viatges Fil-per-randa, ens va mostrar en un temps rècord l'evolució històrica de l'urbanisme valencià des del segle XIX ençà. Si en una mateixa persona s'ajunten la claredat, la correcció lingüística, la plasticitat en les explicacions i el bon tracte, el grup la segueix de manera incondicional. I aquest va ser el nostre cas.

Descobrir els tresors modernistes de la capital fallera ha estat una grata sorpresa. Al costat de la impressionant, futurista i faraònica

Ciutat de les Arts i les Ciències i de la valuosa i ben conservada arquitectura gòtica del centre antic, resulta que aquesta capital ha mantingut, a més a més, una col·lecció preciosa d'edificis modernistes a la zona de l'Eixample.

Davant del primer edifici del nostre itinerari, la Casa dels Dragons, de l'arquitecte Cortina, la guia ens remarcava els diversos elements que fan singular aquest exemple de modernisme historicista, en què els dragons són un element imaginari recurrent. Els dragons o els **fardatxos** —ens diu.

Les similituds —sobretot fonètiques i lèxiques— entre les varietats valenciana i tortosina són tantes que hi ha poc espai per a la descoberta i l'estranyesa. I *fardatxo* és un altre punt de trobada més.

De fet, *fardatxo* és una paraula d'origen aragonès que diem, segons el DCVB, des de Gandesa fins a Elx. La forma estàndard corresponent és *llangardaix*; nom d'un rèptil sauri. Més enllà del diccionari, però, es tracta d'un animal fràgil i en perill d'extinció; la versió en miniatura del mític monstre de les llegendes que tant hem beatificat.

A partir d'ara, per a mi, serà també un dels emblemes que ajunten valencians i tortosins.

02 / 100

ATAÜLLAR

10 DE MAIG DE 2014

Travessant quilòmetres i quilòmetres de carreteres secundàries anem descobrint la idiosincràsia dels paisatges; les formes de vida explicitades en l'arquitectura de les edificacions i la manera de parlar dels habitants petrificada en els rètols oficials de les entrades i sortides de les poblacions.

La toponímia té un gran valor cultural, lingüístic i simbòlic. És per això que la connivència de dues versions d'un mateix nom de lloc també ens informa sobre el context polític del territori.

Vam començar el maig endinsant-nos pel Matarranya. Calaceit ens rebia en terra aragonesa de parla catalana. I la nostra mirada insaciable de bellesa filmava les muntanyes i les disposicions arbitràries dels arbres i dels sembrats de les grans extensions de paisatge intacte.

La destinació final que ens havíem fixat era la comarca d'Albarracín, plena de pobles diminuts que, el 1284, havien estat annexats a la força a la Corona Catalanoaragonesa pel rei Pere el Gran, segons les explicacions bastant *sui generis* de la jove guia turística que ens alliçonava sobre la història de la localitat que dona nom a aquest territori.

A la zona del Baix Aragó trobes uns canvis bruscos de paisatges: deu quilòmetres de seques pedres despullades són veïnes de deu quilòmetres d'exhuberants boscos frondosos. **Ataüllar** aquesta varietat de decorats ha estat un plaer autèntic. D'anada i de tornada a territori estrictament castellanoparlant, hem transitat per terres de parla catalana en què el verb *ataüllar* és una paraula compartida: les Terres de l'Ebre, la Franja de Ponent i l'Alt Maestrat. Per a il·lustrar-ne l'ús, el DCVB en recull sentits diferents: a Massalcoreig, calcular la distància

i direcció d'una cosa per apuntar-li l'arma; a Tortosa, mirar o observar; a Vilafranca del Cid,[1] amidar a ull l'extensió d'un camp. També ens diu que probablement prové de l'àrab *tabūla*, 'peça de terra'.

Per tant, parlant de paisatges i de paraules que compartim, hem volgut posar aquest verb de protagonista d'aquesta crònica. De tota manera, no la volem acabar sense planydre'ns que a les àrees lingüístiques perifèriques és norma camuflar el topònim històric o presentar-lo, en el millor dels casos, com un sinònim complementari de la versió traduïda a la llengua hegemònica.

A l'Aragó, Calaceite per Calaceit; Beceite per Beseit; Valdeltormo per la Vall de Tormo i tants d'altres. Al País Valencià, Lucena del Cid per Llucena; Oropesa per Orpesa i tants d'altres. A la Catalunya del Nord, Bourg-Madame per la Guingueta d'Ix i tants d'altres. A Menorca, la insistent mania de fer prosperar Mahón per Maó.

Dins de l'àmbit del territori històric en què van nàixer segles enrere, no s'haurien de traduir mai els noms de les muntanyes, ni dels rius, ni dels pobles. De la mateixa manera que no traduïm els cognoms.

Fer prevaldre una forma no genuïna per damunt de la que ens parla dels orígens d'un lloc o d'una persona és una mostra de poc respecte i de voluntat d'esborrar el passat. I és una llàstima que tantes persones s'hi hagen avesat i ho acaben veient com la cosa més normal del món.

El nom sí que fa la cosa. I tant, que la fa.

1. Topònim recollit al DCVB, en lloc del topònim correcte que consta actualment al web de l'Ajuntament: Vilafranca.

03 / 100

ORATGE

30 DE NOVEMBRE DE 2014

Cada tria que fem davant d'un dilema té conseqüències. Les històries que conformen les nostres vides no són res més que el producte resultant de les decisions puntuals que anem prenent a cada moment.

En aquest sentit, els parlants d'un moment històric i d'un espai delimitat usen una modalitat lingüística que també és el resultat de les decisions que prèviament han pres tots els seus predecessors. I, alhora, són responsables del material lingüístic que acabaran traspassant als seus hereus.

Però les petites tries inconscients que els parlants prenen a cada instant estan sotmeses constantment a les forces de la gravetat: tenim un pòsit que no hem triat; estem sota la influència de la varietat lingüística que té més projecció i més estatus i l'ombra de les llengües hegemòniques del nostre context és molt potent en alguns àmbits d'ús. Per tant, les tries inconscients no són lliures.

Posaré un exemple concret per a il·lustrar aquesta digressió. En tortosí, fem servir dues paraules per a referir-nos a l'estat de l'atmosfera: **temps** i **oratge**. Temps té un ús molt més ampli, i com més va més. Per contra, oratge va perdent pistonada.

M'he parat a pensar-hi pel fet que fa tres dies que no para de ploure i que ma mare la va dir ahir veient, en una visita fugaç a Barcelona, un grup d'escoltes de set o vuit anys carregats de motxilles que anaven d'excursió ignorant les amenaces dels meteoròlegs:

—*A on van en est oratge?*

Si anem als diccionaris, veiem que la paraula *temps* té fins a nou o deu accepcions diferents i, de la paraula *oratge*, només n'hi apareixen

dues; l'una i l'altra serveixen per a parlar, segons el DIEC, de «l'estat de l'atmosfera quant a la temperatura, la humitat, la nebulositat, el vent i tots els altres fenòmens meteorològics». I, aleshores, em pregunto: per què hem optat en estàndard per usar exclusivament la forma *temps* i no apareix mai als mitjans de comunicació catalans la forma *oratge*? Si tenim una forma específica preciosa, per què ens hem aferrat només a una que ja té tanta faena encarregada?

En castellà usen una sola paraula per a referir-se, d'una banda, al temps atmosfèric i, de l'altra, a la durada i successió de les coses. Però en francès en tenen dues de diferents; en anglès, també. I, de fet, en català, també. Però hi hem renunciat, almenys en la pràctica de la llengua estàndard.

Al País Valencià, *oratge* és pertot arreu. Evidentment, en llengua oral, però també als webs institucionals, a la secció del temps de la difunta RTVV… També és l'etiqueta de la informació atmosfèrica de VilaWeb.

Si consulteu la pàgina oficial de l'Aemet (Agencia Estatal de Metereología) veureu que aquí sí que conjuminen l'ús de *temps* i *oratge*, però descobrireu al mateix temps que aquesta diferència lèxica és l'excusa que justifica que hagen habilitat una versió diferenciada per a cadascuna de les dues varietats dialectals. Fent el recompte de les diferències en una pàgina pleníssima de símbols i de números i amb molt poquetes paraules, hem trobat aquesta petita llista: *temps/oratge; cercar/buscar; servei/servici; seva/seua*.

Bé, ara ja sabem que els ebrencs hauríem de consultar l'oratge en la versió valenciana que ens ofereix l'Estat.